

Şagird nitqinin inkişafında dinləmə və anlamanın rolu

Sevda Abbasova

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin dosenti.

E-mail: sevda411@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-9161-3336>

Xülasə. Oxu ilə müqayisədə dinləmə yüksək səviyyədə diqqət tələb edir. Burada söhbətin məzmununa, anlaşılmayan hissəsinə dəfələrlə qayıtməq imkanı yoxdur. Etiraf edilməlidir ki, yeni təhsil programına – kurikulumla qədərki dövrdə şagirdlərin oxu və yazı bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə daha çox diqqət yetirilirdi. Bilavasitə şifahi nitq bacarıqlarının, o cümlədən – dinləmə və danışmanın formallaşdırılması üzrə işlər qeyri-ardıcıl, ciddi bir sistem gözlənilmədən həyata keçirilirdi. Bu istiqamətdə bacarıqların inkişaf etdirilməsi və qiymətləndirilməsi texnologiyası kurikulumların tətbiqindən sonra elmi-metodik müstəvidə reallaşdırılmağa başlandı. Son vaxtlar pedaqoji ədəbiyyatda haqqında geniş danışlan oxu təlimi strategiyalarının mükəmməl öyrənilməsi və tətbiqi şagirdlərdə dinləmə və danışma bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi baxımından faydalıdır. Eləcə də Təlimdə Tənqidi Təfəkkürün İnkişafında Mütaliə və Yazı layihəsinə (bu, təlim texnologiyası da adlandırılır) məxsus fasilələrlə oxu, proqnozlaşdırılmış oxu və s. istifadəyə geniş yer verilməsi məqsədəyğundur.

Açar sözlər: Nitq inkişafı, oxu bacarığı, dinləmə, danışma, təlim nəticəsi.

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.59>

Məqaləyə istinad: Abbasova S. (2019) *Şagird nitqinin inkişafında dinləmə və anlamanın rolu*.

«Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi». № 3-4 (261-262), səh. 89-100

Məqalə tarixçəsi: Göndərilib – 15.10.2019; Qəbul edilib – 12.11.2019

Ümumtəhsil məktəblərinin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri şagirdlərdə nitq mədəniyyətinin formallaşdırılmasıdır. Bunun üçün ibtidai təhsil pilləsindən başlayaraq, şagirdlərin şifahi nitq və ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirmək müəllimin əsas vəzifələrindəndir. Bu baxımdan, Azərbaycan dili fənninin üzərinə daha böyük ağırlıq düşür. Ənənəvi təlimin tətbiq olunduğu illərdə Azərbaycan

dilindən çoxsaylı qaydalar, təriflər öyrənilsə də, şagirdlərin bir qismi nə rabitəli danışa bilir, nə bitkin mətn qurub yaza bilir, nə də mövzular üzrə təqdimatlar edə bilirdilər. Belə şagirdlər əzbər öyrəndikləri qaydani, tərifi tətbiq etməkdə də acizlik göstərirdilər. Şagirdlər mədəni nitqə malik olmadıqlarından onun normaları əsasında danışmaqdə çətinlik çəkirdilər. Müasir dövrədə təhsilin məzmunu tələb edir ki, şagirdlərdə daha çox yaradıcı düşünmə, müstəqil öyrənmə, qərar qəbuletmə, təşəbbüskarlıq, tətbiq və tədqiqatçılıq bacarıqları inkişaf etdirilsin, onlarda iradi keyfiyyətlər formalaşdırılsın.

Təcrübə göstərir ki, şagirdlərdə ümumi intellektin, dünyagörüşünün inkişafı da dilə necə iyələnmələrindən asılı olur. Hazırda təlimin məzmunu şagirdlərin nitq mədəniyyətinin formalaşmasına xidmət edən nitq bacarıqları, dil bacarıqları və linqvistik bacarıqların üzərində qurulmuşdur.

Yeni təhsil programına – kurikuluma görə, ümumtəhsil məktəblərində dilin tədrisi ünsiyyət bacarıqlarının inkişafına yönənləndirilməlidir. Ünsiyyət isə informasiyanın qəbul edilməsi və ötürülməsi prosesindən ibarətdir. Adı həyatda heç kim bunu nəzmlə və ya poetik cümlələrlə etmir. Şagirdlər bilməlidirlər ki, deyilən və yazılın hər bir cümlə müəyyən informasiyanı eks etdirməlidir. Ona görə də cümləni elə formalaşdırmaq lazımdır ki, informasiya tam olaraq qarvanılsın. Eləcə də oxuyarkən və ya dinləyərkən vacib informasiya yükü daşıyan ifadə və cümlələrə diqqət yetirmək, onları şüurlu surətdə mənimsemək lazımdır.

Təhsilini başa vurmuş hər bir məktəbli aydın və səlis nitqə malik olmalı, fikir və düşüncələrini şifahi və yazılı formada sərbəst ifadə etməyi, şəraitdən asılı olaraq başqaları ilə ünsiyyət qurmağı, müəyyən problemlə bağlı müzakirə açmağı və lazımı məqamda söylənilmiş mülahizələri ümumiləşdirməyi bacarmalıdır. Bu isə məktəb illərində həmin istiqamətdə plana uyğun, məqsədyönlü işin aparılmasını zəruri edir.

Bu, onların gələcəkdə insanlarla normal münasibət qurmasına, yüksək karyera imkanları əldə etməsinə və özünənin hissini artırmasına imkan yaratmalıdır.

Ünsiyyət prosesində danışanın nitqini səbirlə dinləmək yüksək etika, mədəniyyət tələb edir. Bu, danışanın üzərinə ciddi vəzifə və məsuliyyət qoyur; sözçülükdən uzaq olmaq, sözləri diqqətlə seçmək, mümkün qədər yiğcam danışmaq, fikrin dəqiq ifadəsinə səy göstərmək və s. Elə bir situasiya yoxdur ki, orada kommunikasiyadan istifadə olunmasın. Kommunikasiya bizim həyatımıza birbaşa təsir edir. İnsanlar ünsiyyət vasitəsilə öz fikirlərini ifadə edir, daxili dünyalarını bürüzə verir, qarşılardakı insanları başa düşməklə, anlamaqla müxtəlif xarakterli əlaqələr qururlar. Təcrübə göstərir ki, düzgün ünsiyyət qurmaqla əməkdaşlığı nail olmaq və məqsədə daha tez çatmaq mümkündür. Ünsiyyət qarşılıqlı olur və bunu sadəcə adı danışiq prosesi kimi başa düşmək düzgün deyildir. Hər hansı bir situasiyani anlamaq, öyrənmək, təhlil etmək, zəruri hallarda müqayisələr, ümumiləşdirmələr aparmaq üçün ünsiyyət prosesi mühümdür. Aydındır ki, bir problemi həll etmək

istədikdə əvvəlcə onu öyrənmək, aydınlaşdırmaq, ayrı-ayrı detallarını dərk etmək, onun daxili əlaqələrini qavramaq və s. lazımdır ki, bu da digər araşdırırmalarla bərabər ünsiyət vasitəsilə həyata keçirilir.

Nitq prosesində dinləmə bacarığı anlaşılmazlıqların qarşısını alır və uğurlu kommunikasiyanı təmin edir. Söhbət prosesində dinləmə və anlama əvəzlənir. Bir çox insanlar yanlış olaraq düşünürler ki, digərlərinə – müsahiblərinə imkan vermədən ardıcıl danışmaları nitqlərinin (danışıqlarının) təsirini, müvəffəqiyətini təmin edir. Belələri unudurlar ki, müsahiblərində də söhbətə qoşulmaq, deyilənlərə münasibət bildirmək arzusu olur.

Dinləmə bacarığı da danışmaq bacarığı qədər vacib keyfiyyətdir və bunu hər kəs özünə təlqin edə bilər. Dinləmə zamanı diqqət mərkəzində tərəf müqabili durur. Dinləmənin passiv yox, aktiv bir proses olması üçün bir neçə qaydaya əməl etmək lazımdır. Onlardan bəzilərini xatırladırıq:

1. Çağdaş zəmanəmizdə kəskin hiss olunan vaxt qıtlığı üzündən heç də hamı müsahibini səbirlə dinləməyə meyilli olmur. İlk növbədə müəllim özü qarşı tərəfi səbirlə dinləməli, bu keyfiyyəti şagirdlərə də aşılamalıdır.

2. Söhbətin davamlığını təmin etmək üçün danışanın nitqini sonadək dinləmək lazımdır. Bu, o qədər də sadə deyil, çünki cavab vermək üçün dinləyənin fikrində sözlər yaranır, lakin nitqi axıradək dinləmək lazımdır, çünki çox vaxt «yaranmış sözləri» əvəz etmək vacib olur.

3. Fikir söyləndikdən sonra lazıim gələrsə, qarşı tərəfin rəyi gözlənilməlidir. Həmsöhbətin sözünü gözlənilmədən kəsmək, danışığına müdaxilə etmək məqbul sayılır. Lakin söylənilənlərin dəqiq qavranılması, müsahibin nitqinin aydın başa düşülməsi üçün mövzuya, söhbətə uyğun suallar vermək və müzakirə aparmaq mümkündür. Lazıim gələrsə, məlumatda – eşidilənlərdə müəyyən dəyişikliklər etmək də məqsədə uyğundur.

4. Ünsiyət prosesində tərəf müqabilinə hörmətlə yanaşılmalı, onunla göz kontaktı qurulmalıdır. Dinləmə prosesində müəyyən əşya ilə, məsələn, telefonla məşğul olmaq, ətrafa boylanmaq və s. danışanın fikrini yayındırıa bilər. Belə davranış söhbət edənin dediklərinə nə qədər az maraq göstərildiyini bildirmiş olar. Bəzən insanlar demək istədikləri ən vacib fikri ilk dəqiqlərdən deyir, sonra isə ürəklərini boşaltmaq üçün mətləbə birbaşa dəxli olmayan məsələləri döndənə təkrar edirlər. Bu, artıq deyilmiş mühüm fikrin təsirinin azalmasına səbəb olduğu kimi, dinləyənin yorulmasına, söhbətə marağının zəifləməsinə də gətirib çıxarır.

Dinləmə prosesi dörd mərhələdən ibarətdir: anlama, tanıma, təhlil etmə və ya qiymətləndirmə, cavablandırma (Qeyd edək ki, Blum taksonomiyasına əsasən, fəaliyyətlər mərhələlərə bölünür və anlama da bura daxil edilir).

I mərhələ anlamadır. Ümumtəhsil məktəblərinin X sinfi üçün «Azərbaycan dili» dərsliyinə [Hacıyev T., Hüseynova Y., Bəktaşlı S., 2017] yazılmış müəllim

üçün metodik vəsaitdə anlama belə şərh edilir: bu kateqoriya öyrənilmiş biliyin əhəmiyyətini başa düşmə mərhələsidir. Onun göstəricisi öyrənilmiş materialın bir formadan başqasına, bir dildən başqasına və ya yiğcam izahata keçməkdir. Tədrisin belə nəticəsi dərs materialının sadə və yiğcam yadda saxlanılmasını təmin edir.

Nitqin düzgün anlaşılması xüsusü bir qabiliyyətdir və bunu şagirdlərə kiçik yaşlarından aşılamaq lazımdır. Anlama prosesində danışanın sözünü kəsməmək, nəyi isə başa düşmədikdə soruşmaq tövsiyə olunur. Danışana diqqətlə qulaq asmaq, bu zaman fikri yayındıran işlərlə məşğul olmamaq, söhbətin ardıcılığına imkan yaratmaq üçün qısa suallar vermək olar.

II mərhələ tanımadır. Bu o deməkdir ki, danışanı, onun nitqini başa düşmək, anlamaq lazımdır. Əgər diniyəcisi danışılana başa düşməyib, suallar vasitəsilə yenidən soruşa bilər. Bu zaman deyilənlərin məzmunu, müraciət forması, özünüifadəetmə tərzi və münasibət kimi aspektləri aydınlaşdırmaqla interpretasiyadan uzaqlaşmaq olar.

III mərhələ təhlil etmək və qiymətləndirməkdir. Qəbul edilmiş, dinlənilmiş məlumat fikrən təhlil edilir, ona münasibət yaranır. Diniyən deyilənləri təqdir edir və ya bəyənmir, yaxud bəzi məqamları rədd edir və s. Bu zaman dinlənilənlər bütövlükdə fikir, düşüncə süzgəcindən keçir, xəyalən təkrarlanır.

Ümumtəhsil məktəblərinin X sinfi üçün «Azərbaycan dili» dərsliyinə yazılmış müəllim üçün metodik vəsaitdə məsələlərə münasibət bildirilmişdir. Orada qeyd edilir ki, təhlil tədris materialının əsas hissələrini ayırmak, onun strukturunu müəyyənləşdirmək bacarığıdır. Buraya bütövün hissələrə ayrılması, onların arasında əlaqənin üzə çıxarılması daxildir. Bu zaman tədrisin nəticəsi daha yüksək intellektual səviyyəyə uyğun olur [Hacıyev T., Hüseynova Y., Bəktaşlı S., 2017, s.30].

Qiymətləndirmə ilə bağlı isə belə bir fikir qeyd edilir: qiymətləndirmə bu və ya digər materialın əhəmiyyətini dəyərləndirmə və onun izahı bacarığıdır. Şagirdin mühakiməsi dəqiq müəyyənləşmiş meyarlara əsaslanmalıdır. Seçilmiş meyarlar daxili və xarici struktura, məntiqi xüsusiyyətlərə malik ola bilər. Bu meyarlar şagirdin özü və ya müəllim tərəfindən müəyyənləşdirilə bilər [Hacıyev T., Hüseynova Y., Bəktaşlı S., 2017, s.31].

IV mərhələ cavablaşdırmadır. Ünsiyyət prosesində söhbətin məzmununa münasibət bildirməklə, susmaqla və ya jestlər vasitəsilə reaksiya vermək mümkündür. Təəssüf ki, heç də hamı nitqi fəal dinləməyi bacarmır. Unudulmamalıdır ki, məhz fəal dinləmə anlamaya aparan ilk və mühüm addımdır. Dinləmək sadəcə susmaq demək deyil. Dinləmək, eyni zamanda, açıq sual verməklə deyiləni anlamaq deməkdir. Danışanın nitqindən onun fikirlərini, hissələrini, arzusunu, maraq və məqsədini öyrənmək olar. Dinləmənin ən yaxşı forması qeyd edildiyi kimi, fəal dinləmədir. Fəal dinləməni yalnız məzmunun

mənimsənilməsi kimi başa düşmək yanlışdır. Fəal dinləməni eşidilənlərin məntiqli qavranılması, danışanın məqsədi barədə ilkin, lakin əsaslı nəticənin çıxarılması, fikrən aktiv təhlilin, qiymətləndirmənin aparılması, danışanın emosional durumunun, bütövlükdə ovqatının hiss edilməsi anlamında da başa düşmək doğru olar. Fəal dinləmənin uğurlu olması tərəfdəşin danışığının məğzini ifadə edən «açar sözlər»in müəyyənləşdirilməsindən əhəmiyyəti dərəcədə asılıdır. Bu, fəal dinləmənin yuxarıda sadalanan üstünlüklerinin reallaşmasını təmin edən vasitələrdəndir. Bu, həmçinin danışanın fikrini cəmləşdirdiyi məsələlərin mühüm istiqamətlərini başa düşməyə imkan yaradır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz metodik vəsaitdə bu məsələyə aydınlıq gətirilərək qeyd edilir ki, şifahi sorğu şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdişlərinin hesabın alınmasının mühüm qaydasıdır. Şifahi cavablar qiymətləndirilərkən aşağıdakı meyarların əsas götürülməsi tövsiyə olunur:

- 1) cavabın tamlığı və düzgünlüyü;
- 2) ifadə olunan biliklərin mənimsənilməsinin şüurluluq dərəcəsi;
- 3) ifadənin rabitəliliyi, ardıcılılığı və nitq mədəniyyəti [Hacıyev T., Hüseynova Y., Bəktəsi S., 2017, s.21].

Dinləmənin əsas məqsədi informasiya qəbul etmək və onu anlamaqdır. Qeyd edək ki, oxu ilə müqayisədə dinləmə yüksək səviyyədə diqqət tələb edir. Burada səhbətin məzmununa, anlaşılmaz hissəsinə dəfələrlə qayıtmaq imkanı yoxdur. Mətni bir dəfə dinlədikdən sonra ona adekvat reaksiya vermək lazım gəlir.

Etiraf edilməlidir ki, yeni təhsil programına – kurikuluma qədərki dövrdə şagirdlərin oxu və yazı bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə daha çox diqqət yetirildi. Bilavasitə şifahi nitq bacarıqlarının, o cümlədən – dinləmə və danışmanın formalasdırılması üzrə işlər qeyri-ardıcıl, ciddi bir sistem gözlənilmədən həyata keçirilirdi. Bu istiqamətdə bacarıqların inkişaf etdirilmə və qiymətləndirilmə texnologiyası kurikulumların tətbiqindən sonra elmi-metodik müstəvidə reallaşdırılmağa başlandı.

İbtidai təhsil səviyyəsi üzrə ümumi təlim nəticələrində qeyd edilir ki, şagird danışanın fikrinə münasibət bildirir, öz fikirlərini sərbəst və ardıcıl ifadə edir; oxuduğu mətnlərə münasibət bildirir; kiçikhəcmli rabitəli mətnlər qurur; Azərbaycan xalqının dili, tarixi, əxlaqi-mənəvi dəyərləri, incəsənəti, adət-ənənələri haqqında öyrəndiyi məlumatları sadə formada təqdim edir.

Sonrakı mərhələdə, yəni ümumi orta təhsil səviyyəsində şagird artıq dinlədiyi mətnlərə münasibət bildirməklə yanaşı, öz mövqeyini də əsaslandırır; mətni düzgün və ifadəli oxuyur, məzmun və strukturuna görə təhlil edir; dil vahidlərindən istifadə etməklə müxtəlif tipli (nəqli, təsviri, mühakimə) və formalı (inşa, esse, hekaya) mətnlər qurur, onları təkmilləşdirir; müxtəlif məzmunlu məlumatlar əsasında təqdimatlar edir; şifahi və yazılı nitqində zəruri dil qaydalarını mənimsədiyini nümayiş etdirir.

Tam orta təhsil səviyyəsində şagird müxtəlif mənbələrdən aldığı məlumatları təhlil edir və onlara münasibət bildirir; mətnləri üslubi-struktur xüsusiyyətlərinə görə analiz edir və qiymətləndirir; mənbələrdən istifadə etməklə müxtəlif üslublu mətnlər qurur; müzakirə, görüş, diskussiya üçün məruzə, təqdimat və ssenarilər hazırlanır; nitqin dəqiqliyi, düzgünlüyü və ifadəliliyi üçün zəruri olan normaları şifahi və yazılı nitqində tətbiq edir [Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili (dövlət dili kimi) fənni üzrə təhsil programı (kurikulumu) (I-XI siniflər), 2013].

Professor Y. Kərimov bu məsələ ilə bağlı yazır: «Dilə yiyələnmə ailədən başlayır. Hər bir uşaq məktəbə gələnədək ana dilinin köməyi ilə ətraf aləm haqqında müəyyən təsəvvürlər əldə edir. Bu təsəvvürlər onun lügət ehtiyatını zənginləşdirir. Dilin köməyi ilə o, başqalarının dediklərini dinləyir, anlayır, ətraf aləmdəki əşya və hadisələr haqqında öz fikirlərini yaşına uyğun şəkildə ifadə edir» [Kərimov Y.Ş., 2013, s.5].

Təcrübə bu sözlərin həqiqiliyini təsdiq edir. İbtidai mərhələdən başlanan dilin tədrisi istər şagird şəxsiyyətinin formallaşması ilə, istərsə də nitq bacarıqlarının, təfəkkürün inkişafı ilə və gələcəkdə istənilən şəraitdə sərbəst ünsiyyət qurması ilə, mənəvi tərbiyəsi ilə üzvi surətdə bağlıdır. Bütün bunlar da şəxsiyyətin nitq mədəniyyətinə yiyələnməsinə aparan yoldur.

İbtidai siniflərdən dinləyib-anlama və danışma məzmun xətti şagirdlərdə müxtəlif informasiyaları təhlil etməyi, ümumiləşdirmə aparmağı, öz mövqeyini əsaslandırmağı inkişaf etdirir. Şagirdin müşahidə etdiyi şəkil, əşya, mənzərə və hadisə əsasında hekayə qurmağı öyrədir, sadə nitq etiketlərinin tanınması, işlənmə yerinin və məqamının anlaşılması, dialoqlarda görüşmə, təşəkkür və üzrxahlıq etiketlərindən istifadə olunmasını təmin edir. Dilə köməkçi vasitələrin – sadə jest və mimik hərəkətlərin işlənmə məqamının müəyyənləşdirilməsini, kiçikhəcmli bədii mətnlərdəki fikri ifadə edərkən onlardan məqsədə uyğun şəkildə istifadə olunması bacarıqlarını inkişaf etdirir [Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili (dövlət dili kimi) fənni üzrə təhsil programı (kurikulumu) (I-XI siniflər), 2013].

Nitq inkişafında şagird nitqinin düzgünlüyü mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Nitqin düzgünlüyü dil normalarına (fonetik, orfoepik, leksik, söz yaradıcılığı, semantik, qrammatik, üslubi) əməl edilməsi ilə ölçülür. Dilin normaları dedikdə fonetik, orfoepik, leksik, morfoloji, orfoqrafik, sintaktik, punktuasiya, üslubi qaydalar və qanunlar nəzərdə tutulur. Məlumudur ki, nitq prosesi üç mərhələdən ibarətdir: danışmaq, eşitmək, dərk etmək.

Danışq danışq üzvləri vasitəsilə həyata keçirilir və nitq səsləri ilə reallaşır. Eşitmə orqanı fikrin doğru, düzgün dərk olunmasını təmin edir. Dərketmə – nitq prosesinin nəticəsi olaraq meydana çıxır və daha çox təfəkkürlə bağlı olan prosesdir.

Ümumtəhsil məktəblərində nitqin inkişafı ümumpedaqoji problem hesab edilir və dil dərslərinin bütün mərhələlərində həyata keçirilir. Çünkü insanın cəmiyyət üçün faydalı şəxsiyyət kimi formalşmasının meyarlarından biri onun nitq mədəniyyətinə yiyələnməsidir. Təsadüfi deyildir ki, kurikulum sənədində bu məsələ mühüm tələb kimi diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. Sənəddə qeyd edilir ki, danışma insana ən çox vacib olan ünsiyyət bacarıqlarından və özünüifadənin formalarından biridir. VII sinif üçün danışma üzrə nəzərdə tutulan standartlar bu bacarığın müxtəlif aspektlərdən inkişafını nəzərdə tutur: şifahi təqdimatlar zamanı müxtəlif formalardan istifadə etmək (2.1.1), məntiqi ardıcılıqla danışmaq (1.2.2), fikrə münasibət bildirmək (1.2.4) və s. «1.2.3. Nitqində müxtəlif səs çalarlarından istifadə edir» və «2.2.1. Səs tonu, temp və fasiləni gözləməklə mətni oxuyur» standartlarını fərqləndirmək lazımdır. Çox yaxın olsalar da, onlardan biri (1.2.3) ritorika bacarığıdır və danışarkən səs çalarları vasitəsilə qarşı tərəfi inandırmağı nəzərdə tutur. Digəri (2.2.1) isə ifadəli oxu bacarığıdır və daha çox şeirlərin və ekspressiv çalarlı mətnlərin oxusu zamanı reallaşdırılır [Rüstəmova A., Allahverdi H., Cəfərova D., Məmmədova S., 2017, s.9].

Metodik ədəbiyyatlarda Azərbaycan dili üzrə mətnin dinlənilməsinin səmərəli təşkili üçün aşağıdakı qaydalara əməl edilməsi tövsiyə olunur: Mətn uşaqların yaşına və maraq dairəsinə uyğun seçilməlidir. Şagird bilməlidir ki, şifahi nitqin dinlənilməsi başa çatdıqdan sonra mətni – nitqi səmərəli, diqqətli dinlədiyini sübut etməlidir. Nitqə başlamazdan əvvəl çalışmaq lazımdır ki, şagirdlər öz yerlərdə rahat otursunlar, partaların üstündə və ümumiyyətlə, sinif otağında onların diqqətini yayındıracaq heç bir şey olmamalıdır.

Danışan (şagird və ya müəllim) elə yerdə dayanmalıdır ki, sinifdəki bütün uşaqlar onu görsün, onun jestlərini və sıfət hərəkətlərini (mimikasını) izləsinlər. Mətn aramla, ifadəli oxunun tələblərinə uyğun oxunmalı, tələb olunan məqamlarda fasılə edilməlidir. Mətn həcmcə böyük olarsa, o, bitkin hissələrə bölünməli və mərhələlərlə oxunmalıdır. Hər bir hissənin səsləndirilməsi beş dəqiqədən çox çəkməməlidir.

Təbii ki, bu zaman istər müəllim, istərsə də natiq sınıfı, auditoriyani nəzərə almalı, öyrədici mühitin yaranmasına nail olmalı, çıxışını, nitqini bu aspektdə qurmalıdır. Pedaqoq və psixoloqlar öyrədici mühitin üç komponentini qeyd edirlər: sosial-psixoloji mühit, informasiya mühiti və əşyavi mühit.

Sosial-psixoloji mühit dedikdə, şagirdin digər insanlarla və öz daxili aləmi ilə qarşılıqlı münasibəti nəzərdə tutulur. Bir-birini başa düşmə, anlama səmərəliliyi artırır, təlim prosesinə canlılıq, emosionallıq verir. İformasiya mühiti bütün məlumat mənbələrini öz tərkibinə daxil edir. Məlumat mənbələrindən kifayət qədər istifadə edilməməsi təlim prosesini şagirdlər üçün maraqsız edir. Əşyavi mühitə maddi-texniki resurslar: ağıllı lövhə, proyektor, kompüterlər, dərsliklər, didaktik vəsaitlər, müxtəlif texniki avadanlıqlar, stendlər və s. daxildir.

Təlim prosesində dinləmə mətnləri səsləndirildikdən sonra müəllim oxunu dayandırıb uşaqlara düşündürücü suallar vermelidir. Bu suallar həm uşaqların diqqətini mətn üzərində cəmləməli, həm də onları mətnin davamına daha diqqətlə qulaq asmaq üçün stimullaşdırmalıdır. Müəllim mətndəki hər hansı bir sözün uşaqlar üçün tanış olmadığını ehtimal edərsə, fasilə vermelə və yeni sözün mənasını şagirdlərin fəal iştirakı ilə açıqlamalıdır.

Son vaxtlar pedaqoji ədəbiyyatda haqqında geniş danışilan oxu təlimi strategiyalarının mükəmməl öyrənilməsi və tətbiqi şagirdlərdə dinləmə və danışma bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi baxımından faydalıdır. Eləcə də Təlimdə Tənqidi Təfəkkürün İnkışafında Mütaliə və Yazı layihəsinə (bu, təlim texnologiyası da adlandırılır) məxsus fasilələrlə oxu, proqnozlaşdırılmış oxu və s. istifadəyə geniş yer verilməsi məqsədə uyğundur. Maraqlıdır ki, məsələn, fasilələrlə oxunu bütövlükde *dinləmə—anlama—danışma* müstəvisində (bu, başqa formaları istisna etmir) təşkil etmək mümkündür. Bədii mətn bitkin parçalara bölünür, ilk parçanın səsli oxusu dinlənilir, oxu başa çatdıqdan sonra fasilə edilir və şagirdlər dinlədiklərini ya bütövlükdə, ya da onun başlıca cəhətlərini danışırlar. Məktəblərimizdə başqa variant da tətbiq edilir: bitkin parçaların arasındaki fasilədə şagirdlər müəllimin mətnin məzmunu ilə bağlı suallarına cavab verirlər. Hər iki halda dinləyib anlama və danışma reallaşdırılır ki, bu da şagirdlərin şifahi nitqinin inkişafına əlverişli imkan yaradır.

Dinləmə dərslərində uşaqları daim sual verməyə və fikir bildirməyə sövq etmək lazımdır. Onlar yalnız öyrənmək üçün deyil, anladıqlarını nümayiş etdirmək üçün də bir-birinə suallar verə bilərlər. Verilən sualların məzmunu şagirdlərin dinləmə bacarıqlarını qiymətləndirmək üçün meyar rolunu oynaya bilər.

Dilin öyrədilməsində dərslikdə verilmiş rabitəli mətnlər əsas material rolunu oynayır. Mətnlə bağlı söylənilmiş fikirlər şagirdlərə dinləmə və danışma bacarıqlarını sintez etməyə imkan verir. Eyni zamanda, müəllim fənn üzrə məzmun standartlarını da mətn vasitəsilə reallaşdırır. Mətn üzrə aparılan işlər şagirdin analitik, məntiqi, tənqidi, yaradıcı təfəkkürünün inkişafı üçün də faydalıdır. Mətn şagirdlərə istənilən nitq vahidi (səs, hərf, söz, cümlə) ilə bağlı fəaliyyətlərini təşkil etməyə, ünsiyyətə girməyə imkan verir. Nəzərə almaq lazımdır ki, dil tədrisində mətnlə bağlı çalışmalar şagirdin nitq bacarıqlarının inkişafına xidmət etməlidir. Şagird mətnin məzmununu mənimşəməklə təfəkkürünün inkişafına, dünyagörüşünün genişlənməsinə də nail olur. Ancaq Azərbaycan dili dərsində əsas məqsəd mətni dinləyib və ya oxuyub anladığını rabitəli şəkildə danışmaq və ya yazmaqdır. Dinləmə materialı maraqlı olmalıdır ki, uşaqlar yorulmasınlar və danışmağa həvəslə olsunlar. Təlimin müəyyən mərhələlərində şagirdlərin dinləmə üzrə bacarıqlarının bir qismini hədəf olaraq müəyyənləşdirmək mümkündür. Qiymətləndirmə zamanı isə bu bacarıqlar meyar kimi qəbul edilə bilər. Bu, təhsil programında da əksini tapmışdır:

Dinlədiyi mətn parçasını öz sözləri ilə təkrar edir; dinlədiyi şeirin məzmununu nəsrə çevirə bilir; dinlədiyi mətnə çəkilmiş şəkillərin süjetə uyğun ardıcılığını müəyyən edir; dinlədiyi mətnlə illüstrasiya arasındaki uyğunsuzluğunu müəyyən edir; dinlədiyi mətnləri plana əsasən yazar [Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili (dövlət dili kimi) fənni üzrə təhsil programı (kurikulumu) (I-XI siniflər), 2013].

Danişmaq bildiklərini və düşündüklərini şifahi nitq vasitəsilə ifadə etmək bacarığıdır. Səlis və gözəl danişmaq həyatda insana uğur gətirən vacib bacarıqlardan biridir. Müxtəlif ixtisas sahiblərinin peşə tələblərindən asılı olaraq dildən istifadə imkanları da bir-birindən fərqli olur. Bəzən yüksək təfəkkürlü insanlar danişma bacarığına kifayət qədər yiyələnmədiklərindən işlərində uğur qazana bilmirlər. Odur ki, hər bir insan nitqin köməyi ilə cəmiyyətdə özünü ifadə etməyi bacarmalıdır. Bu bacarıq insanın həyatı boyu təkmilləşdirilməlidir və bu proses nə qədər tez başlasa, bir o qədər yaxşıdır. Bu prosesdə uğuru təmin edən iki əsas amil vardır: söz ehtiyatının zənginləşdirilməsi və rəbitəli nitqin inkişaf etdirilməsi. Cəmiyyətin hər bir üzvü dilimizin fonetik, leksik, qrammatik qaydalarını bilməli, onlardan düzgün, dəqiq, yerli-yerində istifadə etməyi bacarmalıdır. Bu, hamının əməl etməli olduğu bir tələb kimi dəyərləndirilməlidir. Məşhur bir məsəl var: üzməyi öyrənmək üçün üzmək lazımdır. Danişmağı bacar- maq üçün isə danişmaq lazımdır. Çalışmaq lazımdır ki, şagird dərs müddəti ərzində, heç olmasa, bir neçə cümlə ilə fikrini bildirsin.

Danişma üç istiqamətdə həyata keçirilə bilər:

1. Şəkildə gördüyünü sözlə təsvir etmək;
2. Dinlədiyini və ya oxuduğunu öz sözləri ilə danişmaq;
3. Düşündüyünü ifadə edə bilmək.

Azərbaycan dilinin tədrisində şəkli sözlə təsvir etmək bacarığı ibtidai təhsil pilləsində – əlifba təlimi dövründə formalşdırılır. Dinlədiyini və ya oxuduğunu öz sözləri ilə nəql etmək bacarığının da əsasları I sinifdə qoyulur və II sinifdə daha da inkişaf etdirilir.

Üçüncü növ danişma bacarığı (düşündüyünü danişmaq) daha çətin mənimsənilən bacarıqdır və o nəinki təhsilin bütün pillələrində, eləcə də sosial cəhətdən fəal və intellektual insanın bütün həyatı boyu inkişaf etdirilir. Təsadüfi deyil ki, bu bacarıq ayrıca bir sənətin – natiqliyin, ritorikanın predmetinə çevrilmişdir.

Düşündüyünü danişmaq prosesində beyin, belə demək olarsa, öz üzərinə iki vəzifə götürür: düşünmək və danişmaq. Bu fəaliyyət insan üçün o zaman asanlaşır ki, yaxşı danişmaq vərdişə çevrilmiş olsun, yəni insanın zəngin söz ehtiyatı olsun ki, rəbitəli nitq qurarkən sözləri yerli-erində işlətmək üçün beyin zorlanması. Bu bacarıq təlimin ilk günlərində formalşdırılmalı və inkişaf etdirilməlidir.

Kurikulum sənədində belə bir standart var: «Şifahi nitq bacarıqları nümayiş

etdirilir». Bu standarta uygun olaraq şagirdlər fikirlərini ifadə edərkən cümlələri düzgün qurur, öz qənaətləri əsasında mətni genişləndirir, fikirlərini konkret və aydın ifadə edir, əldə etdikləri faktlarla əsaslandırırlar. Bütün bunlarla yanaşı, gündəlik həyatlarında müşahidə etdikləri əşya və hadisələr haqqında da fikir bildirir, jest və mimikadan istifadə etməklə də danışma bacarıqlarını nümayiş etdirirlər.

Beləliklə, Azərbaycan dili fənninin birinci məzmun xətti olan dinləyib-anlama və danışma şagirdlərdə ana dilinin düzgün mənimsənilməsinə, şagirdlərdə dinləmək mədəniyyəti, dinlədiyini anlama və sərbəst danışq bacarıqlarının inkişafına təkan verir. Hər bir insan ətraf aləm haqqında təəssüratlarını oxu və dinləmə bacarıqları sayesində qazanır və mənimsəyir. Şagirdlərin şifahi nitqlərini qurmaq və öz fikirlərini sərbəst şəkildə ifadə edə bilmək bacarığı bu məzmun xətti vasitəsilə reallaşdırılır. Təbiidir ki, bu istiqamətdə qazanılmış bilik və bacarıqlar sinifdən-sinflə keçdikcə dərinləşdirilir, sadədən mürəkkəbə doğru inkişaf edir. Məsələn, VI və VII siniflərdə dinləyib-anlama və danışma məzmun xəttinə dair əsas və alt standartların bir qisminə müqayisəli şəkildə nəzər salaq [Rüstəmova A., Allahverdi H., Cəfərova D., Məmmədova S., 2017, s. 7].

Əvvəla, qeyd edək ki, dinləmə mətnləri keçilən mövzu ilə bağlı olur və dərslikdəki mətni mövzu və məzmun baxımından tamamlamağa xidmət edir. Bir növ şagirdlərə əlavə məlumat vermək məqsədi daşıyır. Bu zaman, həmçinin oxu və yazı məzmun xətti üzrə də bir neçə standartın reallaşdırılması mümkün olur. Belə ki, şagird dinləmə mətnindəki məlumatlardan çıxış edərək, oxuduğu mətnindəki fikrə münasibət bildirir (2.2.3.), ifadə yazır (3.1.1.) və ya yazacağı mətni (esseni, təqdimatı) yeni faktlarla zənginləşdirir (3.1.2.). Dinləmə standartlarını müzakirə və debatlarda da reallaşdırmaq olar. Belə ki, şagird danışanın fikirlərinə, onun nitqindəki ton və emosiyaya reaksiya verməklə dinləyib anladığını nümayiş etdirir (1.1.1., 1.1.2.). VI sinif üçün metodik vəsaitdə şagirdlərin şifahi nitq bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün «Düşün və cavab ver, mətndə verilmiş məlumatları genişləndir, mətn üzrə əlavə məlumatlar toplayaraq təqdimat hazırlayın», «Mövzu üzrə debat hazırlayın» kimi düşündürəcü və yaradıcı tapşırıqlar verilmişdir [Ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartı və proqramları (kurikulumları) // Kurikulum, 2010].

VI sinfin fənn kurikulumuna əsasən hər iki sinifdə əsas standartlar eyni, «dinlədiyi fikri anladığını nümayiş etdirir» və «şifahi nitq bacarıqları nümayiş etdirir» şəklində verilmişdir. Bu sinif üzrə alt standartlar isə belə şərh olunur: danışanın məlumatlarına əsasən onun məqsədini (məqsədlərini) şərh edir. Buradan da belə bir təlim nəticəsi gözlənilir: Danışanın nitqində əsas məqamları qeyd edərək ona münasibət bildirir. Dinlədiyi mətnində əsas məlumatları əvvəl aldığı biliklərlə müqayisə edir, suallar verir, əsas məqamları müəyyənləşdirir və münasibət bildirir.

VII sinifdə isə şagird dinlədiyi məlumatda ton, əhvali-ruhiyyə və emosiyani müəyyən edir. Debat zamanı opponentinin çıxışındakı ton və əhvali-ruhiyyəni izləyir və buna reaksiya verir. Dinlədiyi fikrin inandırıcı və əsaslandırılmış olub-olmamasını müəyyənləşdirir. Dinlədiyi mətnindəki məlumatların əvvəl əldə etdiyi biliklərə nə dərəcədə uyğun gəldiyini müəyyənləşdirir. Dinlədiyi mətnindəki məlumatları qeyd etməklə əsas fikri təsdiq edən arqumentlər götərir. Dinlədiyi məlumatı yiğcam şəkildə ümumiləşdirir. Təlim nəticələri: dinlədiyi mətnindəki məlumatları (hadisələri) ümumiləşdirməklə əsas fikri müəyyən edir; dinlədiyi məlumatın mahiyyətini müəyyən edir; öz fikirlərini də əlavə etməklə dinlədiklərini tezis şəklinde ifadə edir; dinlədiyi mətnindəki məlumatları ümumiləşdirərək nəticə çıxarıır.

Nəticə kimi qeyd edək ki, şagirdlərin nitq bacarıqlarının, nitq mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsi üzrə işlərin təməli ümumtəhsil məktəblərində qoyulur. Qeyd etdiyimiz metodik tövsiyələr təlim prosesində bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə qurularsa, nitq bacarıqları integrativ şəkildə formalasdırıllarsa, gözlənilən təlim nəticələri əldə oluna bilər.

The Role of Listening and Understanding in Developing Students' Speech

Sevda Abbasova

PhD in pedagogy, associate professor of Azerbaijan State Pedagogical University.

E-mail: sevda411@mail.ru

Abstract. The article states that the main purpose of listening is to receive and understand information. It is important to remember that listening compared to reading requires a higher level of attention than reading. It is not possible to return to the incomprehensible content of the conversation many times. It must be admitted that the new curriculum strategy was more focused on developing students' reading and writing skills than the pre-curriculum strategy. The work on the formation of immediate verbal skills, including listening and speaking, was carried out unexpectedly, without a rigid system. Excellent study and implementation of widely used reading instructional strategies in recent pedagogical literature are helpful in developing students' listening and speaking skills. It is advisable to give a wide range of use to reading with interruptions and predicted reading and so on, in the Critical Thinking Development of the Training and Writing Project (also called learning technology).

Keywords: Speech development, reading skills, listening, speaking, learning outcomes.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abbasova S. (2016). V sinif Azərbaycan dili fənni üzrə məzmun xətləri və məzmun standartları. Pedaqoji Universitetin Xəbərləri. Humanitar, ictimai və pedaqoji elmlər seriyası. № 2.
2. Abbasova S. (2018). Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Kitab. (Şərikli) Bakı, Müəllim. 184 s.
3. Abbasova S. (2018). Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası fənni üzrə reallıqlar və perspektivlər. BDU-nun nəşri «Dil və ədəbiyyat». Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, №1, s.324-325.
4. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu) (I-IV siniflər). Bakı, 2012.
5. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili (dövlət dili kimi) fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu) (I-XI siniflər) Bakı, 2013.
6. Hacıyev T., Hüseynova Y., Bəktaşlı S. (2017). Ümumtəhsil məktəblərinin 10-cu sinifi üzrə dərsliyin metodik vəsaiti. Bakı.
7. İsmayılov R., Orucova G., Cəfərova D., Xəlilov Z. (2010). Azərbaycan dili (3-cü sinif üçün dərslik). Bakı, Altun Kitab, 207 s.
8. İsmayılov R., Orucova G., Xəlilov Z., Cəfərova D. (2009). Azərbaycan dili (2-ci sinif üçün dərslik). Bakı, Altun Kitab, 208 s.
9. Kərimov Y.Ş. (2013). İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı.
10. Rüstəmova A., Allahverdi H., Cəfərova D., Məmmədova S. (2017). Ümumtəhsil məktəblərinin 10-cu sinifi üzrə dərsliyin metodik vəsaiti. Bakı.
11. Ümumi təhsil pillsinin dövlət standartı və proqramları (kurikulumları) // Kurikulum, (2010), №3, s.116-130.